

De muur rond de verzorgingsstaat

Internationale migratie en sociale uitsluiting

Inleiding

In West-Europa heeft de discussie over mondialisering en sociale ongelijkheid zich sterk gericht op de vraag naar houdbaarheid van Europese geavanceerde verzorgingsstaten. Door velen is en wordt verondersteld dat het verzorgingsniveau van hoog ontwikkelde verzorgingsstaten (in het bijzonder de Scandinavische verzorgingsstaten en de continentale verzorgingsstaten) naar beneden moet worden bijgesteld. Omvattende verzorgingsarrangementen zouden incompatibel zijn met de realiteiten van een succesvolle economie omdat zij leiden tot een hoog niveau van werkloosheid en afnemende productiviteit. Ook zouden zij geen antwoord hebben op de toegenomen mobiliteit van kapitaal en arbeid. Nationale staten die hun sociale uitgaven en belastingstelsels niet reduceren zouden geconfronteerd worden met het vertrek van belangrijke ondernemingen en geschoolde werknemers. Anders geformuleerd: externe beperkingen van economische mondialisering en toenemende beleidsconcurrentie tussen nationale staten zouden leiden tot minder sociale bescherming en tot grotere ongelijkheid binnen nationale samenlevingen (zie voor een kritische beschouwing van dit argument Pierson & Castles 2000).

Wie nu de balans opmaakt komt tot een genuanceerd antwoord. Er is sprake (geweest) van serieuze bezuinigingen in de sferen van sociale zekerheid, werkgelegenheidsbeleid, gezondheidszorg en sociale huisvesting. Ook hebben zich kwalitatieve verschuivingen voorgedaan in de aard van sociaal beleid, bij voorbeeld in de sfeer van de sociale zekerheid waarbinnen zich een verschuiving aftekent van universele voorzieningen naar aan werk gerelateerde inkomensoverdrachten en naar voorzieningen waarvoor een middelentoets noodzakelijk is. Tevens is er meer aandacht gekomen voor activerende vormen van werkgelegenheidsbeleid. Maar deze kwantitatieve en kwalitatieve aanpassingen aan een nieuwe internationale omgeving laten geen *race to the bottom* zien (Gough 1996; Ferrera & Hemerijck 2002). Wel zijn er indicaties dat de positie van diegenen die zich geen toegang (kunnen) verwerven tot de arbeidsmarkt,

in het bijzonder de langdurig werklozen en arbeidsongeschikten, is verslechterd. Zij profiteren tegelijkertijd niet of nauwelijks van het nieuwe activerende arbeidsmarktbeleid. Tot deze groepen behoren relatief veel alleenstaande moeders, met als gevolg een stijging van armoede onder kinderen in veel landen van de Europese Unie, waaronder Nederland (Atkinson 1997; Esping-Andersen, c.s. 2001).

Een tweede waarneming is dat de verschillende verzorgingsstaten die na de Tweede Wereldoorlog hun vorm hebben gekregen een sterke overlevingskracht aan den dag leggen. In de jaren zeventig werd het einde van de verzorgingsstaat veelvuldig aangekondigd en in de jaren negentig werd verondersteld dat een convergentie in neoliberale richting zou plaatsvinden. Deze veronderstellingen zijn tot op heden niet bewaarheid. De verschillende nationale verzorgingsstaten bleken een groot weerstandsvermogen te bezitten, alsmede een opmerkelijke capaciteit om de uitdagingen waarmee zij worden geconfronteerd op te lossen *binnen* bestaande institutionele verbanden (Pierson 1994; Kuhnle 2000). Deze institutionele hardheid van onderscheiden verzorgingsstaten impliceert dat het naïef is om te veronderstellen dat economische mondialisering noodzakelijkerwijs een omhelzing van liberaal *laissez-faire* beleid veronderstelt. Er bestaan nog steeds substantiële verschillen tussen nationale, sociale protectiesystemen. Ook blijken hoog ontwikkelde verzorgingsstaten en goede economische prestaties hand in hand te kunnen gaan (Ferrera & Hemerijck 2002). De sterkst herverdelende verzorgingsstaten (Denemarken en Zweden) met de zwaarste belastingheffing presteren beter in termen van werkgelegenheid dan de *low-tax* Angelsaksische verzorgingsstaten, de *medium-high tax* continentale verzorgingsstaten en de *moderate-low tax* zuidelijke verzorgingsstaten. Op deze thematiek ga ik echter niet nader in. Ik wil in dit hoofdstuk vooral wijzen op het feit dat West-Europese beleidselites zich steeds nadrukkelijker op het standpunt stellen dat handhaving van de nationale protectiesystemen uitsluiting impliceert van *outsiders* die een mogelijk risico opleveren voor de continuïteit en betaalbaarheid van de nationale verzorgingsarrangementen. Het is dan ook niet toevallig dat de landen met de meest omvattende verzorgingsarrangementen een zeer scherpe uitsluitingspolitiek voeren. Denemarken en Nederland zijn daarvan voorbeelden.

Dat brengt mij op een derde waarneming, namelijk dat verzorgingsstaatbeleid en migratiebeleid met elkaar verknoopt zijn geraakt. In toenemende mate wordt verondersteld dat een te omvangrijke migrantenstroom een bedreiging vormt voor de houdbaarheid van de nationale verzorgingsstaat. Deze problematiek staat centraal in de recente studie *Immigration and the Dutch Economy* (Roodenburg, Euwals & Ter Rele 2003) waarin wordt betoogd dat de econo-

mische effecten van immigratie nadelig zijn voor de publieke sector. In dit rapport worden met name de negatieve gevolgen van de voormalige gastarbeidersmigratie – die plaatsvond in de jaren zestig en zeventig – beschreven. Veel van deze voormalige gastarbeiders uit Turkije en Marokko waren laaggeschoold en zijn in de loop der jaren door de deïndustrialisering werkloos geworden en afhankelijk geraakt van sociale zekerheid. Tegelijkertijd heeft hun vestiging een omvangrijke vervolgmigratie opgeleverd. Veel van de volgmigranten (ook de tweede generatie) hebben een kwetsbare positie en zijn eveneens afhankelijk geworden van de publieke sector. Het rapport maakt zich daarom sterk voor een selectief en restrictief immigratiebeleid. Een vergelijkbare opstelling tegenover (arbeids)migratie treffen we aan bij andere Europese landen, al zijn er nationale verschillen. Met name bij de meer genereuze verzorgingsstaten speelt de paradox van solidariteit en uitsluiting een rol: handhaving van nationale, geïnstitutionaliseerde vormen van solidariteit voor de eigen ingezetenen (waaronder gevestigde allochtonen) impliceert tegelijkertijd uitsluiting van buitenstaanders van de sociale rechten van de verzorgingsstaat (Teulings 1995). Indien (arbeids-)migranten te gemakkelijk toegang verwerven tot verzorgingsarrangementen zouden de handhaafbaarheid en de legitimiteit ervan in gevaar kunnen komen (Freeman 1995).

Zo tekent zich in West-Europese landen een dubbel proces van sociale uitsluiting af. In de eerste plaats vindt een subtiele afslanking plaats van sociale arrangementen, die vooral nadelig is voor gevestigde groepen met een kwetsbare arbeidsmarktpositie. In veel Europese landen is de toegang tot sociale zekerheid selectiever geworden, zijn uitkeringshoogten en uitkeringsduur in de voorbije decennia gereduceerd en raken mensen eerder aangewezen op sociale voorzieningen waarvoor een middelentoets vereist is. Met name de continentale verzorgingsstaten krijgen daardoor een meer gesegmenteerd karakter. In de tweede plaats is er sprake van strenge uitsluiting van (on-)gewenste migranten door een restrictief migratiebeleid. Slechts specifieke migrantengroepen zijn gewenst of moeten worden toegelaten op grond van internationale verdragen (asielzoekers, gezinshereniging en -vorming), maar de meerderheid van migranten is ongewenst. Niettemin slagen groepen ongewenste migranten erin Europese grenscontroles te passeren en op illegale wijze een bestaan op te bouwen. Zij slagen erin om over de ‘wall around the west’ te klimmen (Adreas & Snyder 2000), maar stuiten vervolgens op een tweede muur die is opgericht, namelijk de ‘muur rond de verzorgingsstaat’. Deze muur beschermt de toegang tot de nationale arbeidsmarkt en publieke voorzieningen.

In dit hoofdstuk wil ik nader ingaan op de institutionele uitsluiting van ongewenste migranten in West-Europese verzorgingsstaten. Het is deze uitslui-

ting die tot grote ongelijkheden aanleiding geeft. Daarbij zal ik geregeld verwijzen naar de Nederlandse situatie. In de tweede plaats besteed ik aandacht aan hedendaagse vormen van arbeidsmigratie die op het eerste gezicht openlijken lijken te bieden voor voorheen 'ongewenste' migranten. Deze arbeidsmigratie neemt verschillende vormen aan en draagt bij aan nieuwe vormen van stratificatie en ongelijkheid in westerse verzorgingsstaten. Dit laatste zal ik illustreren aan de hand van de positie van illegale vreemdelingen in de Nederlandse verzorgingsstaat. Voor ik daar aan toe kom, sta ik eerst stil bij de dubbele grensbewaking die zo typerend is voor Fort Europa.

De muur rond de verzorgingsstaat

De mobiliteit van mensen houdt geen gelijke tred met de toegenomen mobiliteit van kapitaal (Sassen 1998, 1999). Er is zelfs sprake van een tegengestelde beweging. In dit tijdperk van mondialisering zijn we daarom getuigen van een paradoxaal samengaan van 'open' economieën en 'gesloten' nationale staten (vergelijk Guiraudon & Joppke 2001: 15). Deze paradox van globalisering wordt zichtbaar in de nieuwe vormen van grensbewaking die binnen Europa, maar ook in Noord-Amerika en Japan worden ontwikkeld (OECD 2003; IOM 2003). Deze nieuwe grensbewaking heeft zowel betrekking op het versterken van de buitengrenzen van Europa (*external border control*) als op het bewaken van de systeemgrens van de verzorgingsstaat (*internal border control*). Het bewaken van buitengrenzen is binnen Europa overigens steeds meer een aangelegenheid geworden waarover op het niveau van de Europese Unie (het Schengen Grensbewakingsstelsel) wordt beslist, terwijl de bewaking van de verzorgingsarrangementen een sterk nationale en lokale aangelegenheid is. Als het gaat om de bewaking van buitengrenzen kent eenieder de scherp bewaakte grens tussen de Verenigde Staten en Mexico. Midden jaren negentig waren daar vijfduizend geüniformeerde functionarissen betrokken bij de grensbewaking. Zij beschikten over 58 helikopters, 43 vliegtuigen en 355 nachtopnamecamera's. Vijf jaar later was het aantal betrokken politiemensen bijna verdubbeld en naderde het totale budget voor de grensbewaking een miljard dollar. Het effect van deze scherpe grensbewaking op de toestroom van illegale migranten is overigens gering (Massey 2002).

Dit Amerikaanse beeld van gemilitariseerde grensbewaking is tot op heden in beperkte mate van toepassing op Europa. Niettemin is er een groeiende gelijkheid als we kijken naar de manieren waarop in Europa werk gemaakt wordt van het bewaken van de (nieuwe) buitengrenzen (*Wall Street Journal*

2002). Maar waar in de Verenigde Staten bewaking van de landsgrens centraal staat, wordt in Europa een sterker accent gelegd op de interne grensbewaking. Interne grensbewaking heeft betrekking op het uitsluiten van ongewenste migranten van de formele arbeidsmarkt en publieke voorzieningen. De interne grenscontrole binnen West-Europese verzorgingsstaten heeft daarmee ook een nieuwe grenspolitie opgeleverd. Niet langer zijn alleen specifieke douanebeambten betrokken bij de grensbewaking, ook professionals (huisartsen, onderwijzers) en *street-level* bureaucraten die werkzaam zijn binnen instellingen van arbeidsinspectie, sociale diensten, huisvestingsbureaus, scholen, raken betrokken bij de grensbewaking (Van der Leun 2002). Zij dienen te controleren of burgers, werknemers, zieken, leerlingen, woningzoekenden een geldige verblijfstitel hebben en daarmee een geldig toegangsbewijs tot de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Vanwege deze dubbele grensbewaking (extern en intern) met bijbehorende geavanceerde controle- en identificatiemethoden wordt de Europese grensbewaking – hoewel voor het oog minder zichtbaar en indrukwekkend – als ingrijpender beschouwd dan de Amerikaanse (Andreas 2000).

Een voorbeeld van deze interne grensbewaking is de Nederlandse Kopplingswet (1998). Deze wet regelt dat uitsluitend vreemdelingen die rechtmatig in Nederland verblijven recht hebben op collectieve voorzieningen. Het doel van de wet is het wederrechtelijk verblijf te ontmoedigen en te voorkomen dat illegalen aanspraken verwerven en zich daarmee een ‘schijn van legaliteit’ verwerven waardoor zij na verloop van tijd moeilijk uitzetbaar worden (Bernini & Engbersen 1999). Deze wet is een schoolvoorbeeld van de restrictieve regelgeving zoals die in West-Europese landen wordt ingevoerd om de toegang tot de verzorgingsstaat af te schermen. Wel veronderstelt de implementatie daarvan een hoog ontwikkelde bureaucratie die in staat is tot adequate registratie en controle van personen, gelet op de strategieën die illegale migranten gebruiken (in het bijzonder het gebruik van valse en geleende papieren van anderen).

De dubbele grensbewaking is niet waterdicht. De miljoenen illegale migranten die in West-Europa en Noord-Amerika verblijven, getuigen daarvan (OECD 2003; IOM 2003). Er bestaat een kloof tussen de restrictieve regelgeving en de feitelijke handhaving daarvan (Cornelius, Martin & Hollifield 1994; Guiraudon & Joppke 2001; Van der Leun 2002). Die kloof wordt niet alleen veroorzaakt door de moeilijke beheersbaarheid van internationale migratiestromen, maar heeft ook te maken met het feit dat illegale migranten nuttige economische functies vervullen in specifieke bedrijfstakken, zoals in de land- en tuinbouw, de bouw, in privé-huishoudens, de prostitutie, drugshandel en

in de postindustriële dienstverlening. Er bestaat geen politieke wil om enerzijds een totale grensbewaking te realiseren aan de fysieke buitengrenzen van Europa en om anderzijds in eigen land een zeer streng aanhoudings- en uitzettingsbeleid te realiseren voor illegale vreemdelingen. Het accent ligt vooral op uitsluiting van illegalen van publieke voorzieningen en veel minder op het opsporen en bestraffen van illegale werknemers en werkgevers die illegalen in dienst hebben (Cornelius, Martin & Hollifield 1994). Er is, zeker in geval van geavanceerde verzorgingsstaten, sprake van geïnstitutionaliseerde hypocrisie. De illegale migrant mag volgens de wet zijn arbeidskracht niet verkopen, maar feitelijk gebeurt dat wel. Internationale studies wijzen stelselmatig uit dat illegale vreemdelingen werkzaam zijn in specifieke agrarische gebieden en in stedelijke centra – waaronder de knooppunten van de wereldeconomie (Sassen 1991; Miller 1995; Bade 2003). Ik zal later terugkomen op de arbeidsmarktpositie van illegale vreemdelingen. Eerst besteed ik aandacht aan recente voorstellen om arbeidsmigratie te bevorderen.

Openingen in de muur: de toename van arbeidsmigratie

Gelijktijdig met de verscherpte bewaking van de toegang tot geavanceerde verzorgingsstaten is in Europa een publieke en politieke discussie ontstaan over arbeidsmigratie. Eind 2000 verscheen de *Mededeling van de Europese Commissie over een Communautair Immigratiebeleid*. Daarin bepleitte de Commissie voor verruimde mogelijkheden voor arbeidsmigratie in de Europese Unie. Toelating van zogenaamde ‘derde landers’ op de arbeidsmarkt van de EU zou structurele tekorten op de markt, die mede door de vergrijzing in veel lidstaten ontstaan, kunnen bestrijden. Daarnaast zouden ongewenste zaken als illegale immigratie, mensensmokkel en -handel door regulering van arbeidsmigratie worden tegengegaan. Het jaar daarop verscheen in Duitsland het rapport van de commissie Süssmuth waarin eveneens bepleit wordt om de komende jaren meer geschoolde vreemdelingen toe te laten om problemen op de arbeidsmarkt, maar ook die van vergrijzing op te lossen.

Deze politieke documenten worden ondersteund door actuele trends op het gebied van internationale migratie. Een van de meest significante trends van de laatste jaren is de stijging van arbeidsmigratie, in het bijzonder die van tijdelijke aard. In vrijwel alle OECB-landen steeg het aantal arbeidsmigranten aan het einde van de jaren negentig. Deze arbeidsmigratie omvat enerzijds hoog geschoolde werknemers voor specifieke sectoren waarin tekorten bestaan (de ICT- en de gezondheidssector) en anderzijds geschoolde werknemers (bijvoor-

beeld verpleegsters) en ongeschoolde werknemers, bij voorbeeld voor de land- en tuinbouw, de bouwnijverheid en huishoudelijke diensten (OECD 2003: 23). Ook in Nederland zien we in de periode 1995-2002 een stijging van de arbeidsmigratie. Het merendeel van de arbeidsmigranten komt overigens uit lidstaten van de Europese Unie. Tegelijkertijd is het aantal verleende tewerkstellingsvergunningen (voor arbeidsmigranten van buiten de Europese Unie) sterk gestegen, van 11.000 in 1997 tot 34.500 in 2002 (zie ACVZ 2004).

De verschillende arbeidsmigranten worden op een gedifferentieerde manier behandeld. Veel Europese landen ontwikkelen een stelsel van arbeidsmigratie waarbij voor hooggekwalificeerde arbeidsmigranten een liberaal toelatingsbeleid wordt gevoerd, terwijl voor andere type arbeidsmigranten de mogelijkheid van arbeid hooguit op tijdelijke basis wordt overwogen. Een dergelijk systeem wordt bijvoorbeeld voorgesteld in de nieuwe *Zuwanderungsgesetz* in Duitsland, waar de *Aufenthaltserlaubnis* (voor reguliere arbeidsmigranten) veel beperktere rechten geeft dan de *Niederlassungserlaubnis* (voor hoger opgeleiden en arbeidsmigranten die binnenkomen via een selectieprocedure) (De Lange c.s. 2003). In Engeland is zo'n duaal systeem reeds realiteit. Enerzijds bestaan er programma's voor tijdelijke arbeidsmigratie, anderzijds is er het Britse *Highly Skilled Migration Programme* dat uitzicht biedt op een permanente verblijfstitel aan gekwalificeerde arbeidsmigranten (zie ACVZ 2004 en De Lange & Doornik in dit boek, 147 e.v.).

Er zijn dus duidelijke aanwijzingen dat het adagium van tijdelijkheid steeds meer wordt losgelaten als het gaat om de kennismigranten. De oorzaak daarvan is de verscherpte competitie tussen OECD-landen om het noodzakelijke menselijke kapitaal binnen te halen en daarmee internationaal concurrerend te zijn. Daarnaast bestaan er binnen specifieke sectoren, zoals de gezondheidszorg, bepaalde tekorten waarvoor hooggeschoolde arbeidsmigranten nodig zijn. Willen deze zogenoemde kennismigranten naar West-Europese landen komen dan dienen gunstige voorwaarden te worden gecreëerd. Een eerste voorwaarde is het garanderen van een snelle route naar permanent verblijf (met als consequentie toegang tot de voorzieningen van de verzorgingsstaat). Daarbij onderkent men dat hooggekwalificeerde arbeidsmigranten beter presteren op de Europese arbeidsmarkten dan gemiddelde ingezetenen en daarom juist een ontlastende factor zijn voor de overheidsfinanciën (Roodenburg, Euwals & Ter Rele 2003: 12). Men onderkent tegelijkertijd dat hoogopgeleide werknemers geografisch zeer mobiel zijn. Recente CBS-cijfers (2003) wijzen uit dat hoogopgeleide kennismigranten – uit westerse landen en uit landen als Japan en India – gemiddeld binnen zes jaar weer vertrekken. In dit licht is het benadrukken van tijdelijkheid niet zo opportuun: veel hooggekwalificeerde immigranten

zullen binnen afzienbare termijn weer vertrekken, met of zonder regels die de tijdelijkheid van hun verblijf dienen te garanderen. De wereldwijde schaarste aan met name hoogopgeleid, technisch personeel stimuleert de trek naar de gastlanden waar de vestigingsvoorwaarden en het toekomstperspectief het gunstigst zijn.

In geval van middelbaar en lager geschoolde migranten blijft het principe van tijdelijkheid het centrale uitgangspunt. Dit principe dient een flexibel arbeidsmarktbeleid mogelijk te maken en te voorkomen dat tijdelijke migranten toegang verwerven tot publieke voorzieningen. Het voorkomt tevens dat uitgebreide vormen van vervolgmigratie ontstaan. De meeste landen kennen voor het werven van tijdelijke arbeid een toets op 'prioriteitgenietend aanbod': eerst dient te worden gekeken naar het arbeidsaanbod in eigen land of binnen de Europese Unie, alvorens werknemers van buiten mogen worden geworven. Deze arbeidsmarkttoets wordt echter soepel toegepast. In landen met substantiële aantallen inactieven en werklozen blijven in specifieke sectoren tekorten bestaan. Voorbeelden daarvan zijn de vacatures in verplegende en verzorgende beroepen (middelbaar geschoolde arbeid) en in huishoudelijke dienstverlening en land- en tuinbouw (laag- en ongeschoolde arbeid). Deze sectoren geven al een indicatie van de veelvormigheid van tijdelijke arbeidsmigratie. Het loopt van kortlopende arbeidsmigratie in geval van seizoensarbeid (voor drie maanden) tot langer durende arbeidsmigratie in de gezondheidszorgsector (meer dan twee jaar). De Nederlandse cijfers over 2002 wijzen uit dat driekwart van de arbeidsmigranten van buiten de EER voor een periode korter dan een jaar naar Nederland komt en dat minder dan vijftien procent twee tot drie jaar blijft (ACVZ 2004).

In geval van tijdelijke arbeidsmigratie zijn echter twee kanttekeningen relevant (De Lange c.s. 2003). De eerste kanttekening betreft de *problematische handhaafbaarheid* van tijdelijke arbeidsmigratie. Er zijn diverse systemen om

1 Opvallend is ook dat sommige West-Europese landen niet langer een vraaggericht beleid voeren, maar ook een aanbodgericht beleid zoals dat bestaat in klassieke migratielanden. Het meest in het oog springende voorbeeld daarvan is het eerder genoemde Britse *Highly Skilled Migration Programme* (HSMP) dat in januari 2002 van start is gegaan. In dit programma vindt toelating plaats op basis van een selectie via een puntensysteem. De HSMP-migrant wordt toegelaten voor een jaar waarna getoetst wordt of hij of zij economisch actief is (in loondienst of als zelfstandige). De vergunning kan tot vier jaar worden verlengd. Daarna wordt een permanente verblijfstitel verstrekt (zie ACVZ 2004).

terugkeer te bevorderen, maar geen daarvan garandeert terugkeer.⁴ De praktijk laat zien dat arbeidsmigranten manieren vinden om langer dan wel permanent te blijven. Daardoor kunnen tijdelijke tewerkstelling- en verblijfsvergunningen op den duur resulteren in een permanent verblijf. Ook kunnen arbeidsmigranten door een huwelijk hun verblijf verlengen of kunnen zij na het verlopen van hun vergunning illegaal in een land verblijven.

Een tweede kanttekening is dat geregelde tijdelijke arbeidsmigratie een beperkt effect heeft op *illegale tewerkstelling* aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Dit geldt vooral in geavanceerde verzorgingsstaten en in mindere mate voor landen als Italië en Spanje. Met name Italië heeft in de voorbije jaren honderdduizenden illegale vreemdelingen gelegaliseerd, maar zij hebben indien zij werkloos worden geen vanzelfsprekende toegang tot publieke voorzieningen. De veronderstelling dat met het reguleren van de werving van arbeidsmigranten voor de onderkant van de arbeidsmarkt illegale arbeid zal worden teruggedrongen is rijkelijk naïef. Illegale vreemdelingen zijn economisch interessant, juist omdat zij illegaal zijn en onder wettelijke minimumloonniveaus kunnen worden uitbetaald en geen sociale rechten kennen. Illegale migranten corrigeren daarmee de 'marktversturende' werking van een fatsoenlijke sociale zekerheid in combinatie met een geïnternaliseerd welvaartsniveau. Zo zien we in Europa het naast elkaar bestaan van hoge (jeugd-)werkloosheid en van onvervulde vacatures in de formele en informele economie waarvoor arbeiders (legaal en illegaal) van buiten de EU nodig zijn.

De bovenstaande beschouwing leert dat de openingen in de muur rond de verzorgingsstaat smal zijn en dat vooral hoogopgeleide kennismigranten ervan profiteren. Tijdelijke arbeidsmigranten verwerven amper toegang tot sociale zekerheid en sociale voorzieningen. Door hun tijdelijke status treedt ook geen vervolgmigratie op. Daarnaast is er een omvangrijke groep illegale migranten die per definitie in de schaduw van de verzorgingsstaat werkt en verblijft. Zo ontstaat in westerse verzorgingsstaten een gelaagde stratificatie op basis van

2 ⁴ Sommige landen kennen na afloop van de tewerkstellings- en verblijfsvergunning een meldingsplicht voor tijdelijke migranten in het land van herkomst. Andere landen maken gebruik van rotatiesystemen waarbij een arbeidsmigrant opnieuw mag komen werken als hij aantoonbaar voor een bepaalde periode in het buitenland is geweest. Ook worden er bilaterale verdragen met landen gesloten waarin afspraken worden gemaakt over tijdelijke arbeidsmigratie.

burgerschap- en verblijfsstatussen. Het is deze stratificatie die bepaalt in welke mate migranten in aanmerking komen voor sociale en politieke rechten.

Een extra dimensie bij deze stratificatie is dat zij in belangrijke mate een etnische stratificatie is. Er bestaat vaak een samenhang tussen iemands rechtspositie en diens etnische achtergrond, en daarmee ook tussen rechtspositie en uiterlijke kenmerken. De illegale Noord-Afrikaanse verkopers op de Italiaanse stranden of de illegale Afrikaanse krantenbezorgers in Nederland zijn hiervan sprekende voorbeelden. Dit maakt de verschillen in rechtspositie binnen een samenleving in de meest letterlijke zichtbaar (Entzinger & Engbersen 2003).

Deze stratificatie op basis van verblijfstatussen is een blijvend kenmerk geworden van nationale, geavanceerde verzorgingsstaten. Er blijft natuurlijk de mogelijkheid om een sterke verblijfstitel te verwerven, bijvoorbeeld via legalisatieprogramma's of het huwelijk. Maar veel migranten van buiten Europa zullen nimmer de status van burger of legaal ingezetene bereiken (Hammer 1985). Bauman spreekt in dit verband van 'the global hierarchy of mobility'. Hij wijst op het ontstaan van een mondiale elite tegenover een grote massa die geen vrijheid van beweging kent en merkt op (1998: 88):

The present-day combination of the annulment of entry visas and the reinforcement of immigration controls has profound symbolic significance. It could be taken as the metaphor for the new, emergent, stratification. It lays bare the fact that it is now the 'access to global mobility' which has been raised to the topmost rank among the stratifying factors. It also reveals the global dimension of all privilege and deprivation, however local. Some of us enjoy the new freedom of movement *sans papiers*. Some others are not allowed to stay put for the same reason.

Het ontstaan van een klasse van illegale buitenstaanders

In deze paragraaf schets ik enkele uitkomsten van een langlopend onderzoeksproject naar de positie van illegale vreemdelingen in de Nederlandse verzorgingsstaat. Deze Nederlandse bevindingen zijn illustratief voor de positie van illegale vreemdelingen in geavanceerde continentale Europese verzorgingsstaten, zoals België, Frankrijk en Duitsland. Een eerste uitkomst is dat illegale vreemdelingen een vanzelfsprekend element zijn geworden van de sociale compositie van de Nederlandse verzorgingsstaat. Nederland – een land met zestien miljoen inwoners – telt zo'n 150.000 tot 200.000 illegale vreemdelingen (Engbersen c.s. 2002). Een beperkt aantal op de schaal van Nederland, maar

bijna de helft van het aantal aangehouden illegale vreemdelingen in de periode 1995-2000 verblijft in de vier grote steden in Nederland (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht). En binnen die vier grote steden verblijven zij in een beperkt aantal wijken. Nederland, en dat geldt ook Duitsland, België en Frankrijk, wordt niet overstroomd door illegale vreemdelingen. Het illegalenvraagstuk speelt in multiculturele gebieden in grote steden waar mogelijkheden tot goedkope, informele huisvesting bestaan, waar werk gevonden kan worden (met name in de commerciële dienstverlening en binnen de eigen etnische economie) en waar illegalen deels kunnen aansluiten bij legale, gevestigde landgenoten (Engbersen c.s. 1999; Engbersen 2002).

De begrensde omvang van het aantal illegalen wijst enerzijds op de effectiviteit van de dubbele grensbewaking en heeft anderzijds te maken met twee zelfregulerende systemen, namelijk de stedelijke arbeidsmarkt en de opvangcapaciteit in eigen etnische kring. Zo is er een duidelijke vraag naar goedkope, illegale arbeiders voor specifiek werk. Die vraag is echter niet onbegrensd. Dat laatste blijkt uit het feit dat we in twee opeenvolgende etnografische studies relatief veel werkloze illegalen tegenkwamen. In de periode 1992-1993 zijn 170 illegale vreemdelingen geïnterviewd in de stad Rotterdam. Eenderde daarvan bleek werkloos te zijn (Burgers & Engbersen 1999). In 2001 werden 156 illegale vreemdelingen geïnterviewd. En opnieuw bleek ongeveer eenderde werkloos te zijn (Engbersen c.s. 2002). Opvallend zijn de verschuivingen in de aard van het werk die zich in een periode van tien jaar hebben voorgedaan. Werkte begin jaren negentig van de vorige eeuw dertig procent van de illegale vreemdelingen binnen de formele arbeidsmarkt, tien jaar later is dat amper nog het geval. Dat heeft sterk te maken met het uitsluitende illegalenbeleid. Het gevolg daarvan is dat illegale vreemdelingen vooral werkzaam zijn in de informele economie en sterker afhankelijk zijn geraakt van koppelbazen en malafide uitzendbureaus. Typierend is ook dat meer illegale vreemdelingen in de horeca en de persoonlijke dienstverlening werken. Het gaat om sectoren waar illegale arbeid veel moeilijker is te controleren dan in traditionele sectoren als de schoonmaak, de bouw, de industrie en de land- en tuinbouw. De toename in de persoonlijke dienstverlening (met name huishoudelijke arbeid) is overigens al langer in Zuid-Europa en Noord-Amerika waar te nemen (IOM 2003; Bade 2003).

3 Belangrijk is vooral geweest de verplichte koppeling van een sofi-nummer aan een geldige verblijfstitel, de Wet op de Identificatieplicht (1994) en de Koppelingswet (1998).

Naast de absorptiecapaciteit van de stedelijke arbeidsmarkten, is ook de opvang in eigen kring een cruciale factor. Deze opvang is een vorm van sociaal kapitaal (Bourdieu 1983; Portes 1998). Sociaal kapitaal heeft betrekking op het vermogen van migranten om hulpbronnen (geld, werk, huisvesting, informatie) te mobiliseren uit de etnische en familiale netwerken – lokaal en transnationaal – waarin zij zijn ingebed. Dit sociaal kapitaal is van belang voor de incorporatiemogelijkheden van illegale vreemdelingen in de Nederlandse samenleving. Het sociale kapitaal dat illegale migranten kunnen aanboren om naar Nederland te komen en hier te verblijven is echter niet onbegrensd. Niet elke landgenoot kan worden geholpen met overkomst en verblijf. Binnen etnische gemeenschappen doet zich dezelfde paradox van insluiting en solidariteit voor als bij verzorgingsstaten: om solidair te zijn met specifieke groepen, dienen andere te worden uitgesloten. Of in de woorden van Tilly (1990: 92): ‘every inclusion also constitutes an exclusion.’

Een gebrek aan sociaal kapitaal speelt met name bij uitgeprocedeerde asielzoekers uit nieuwe immigratielanden en andere groepen illegalen die niet kunnen terugvallen op reeds gevestigde migrantengemeenschappen (zoals de Turkse, Marokkaanse of Surinaamse). Indien zij geen werk vinden zijn zij op zichzelf aangewezen. Voor sommigen is dat een reden om Nederland te verlaten, voor groepen die dat niet willen of niet kunnen, resteren vormen van ‘overlevingscriminaliteit’. Politiegegevens wijzen uit dat groepen illegalen uit landen als Iran, Somalië en Sri Lanka en in mindere mate uit de voormalige Sovjet-Unie en het voormalig Joegoslavië, veel sterker betrokken zijn bij criminaliteit dan illegale vreemdelingen uit Turkije (Engbersen c.s. 2002). In het eerste geval gaat het om voor Nederland relatief nieuwe migrantengroepen die zich nog in beperkte mate hebben gevestigd in Nederland. Turkse illegalen daarentegen kunnen veel meer terugvallen op een grote Turkse gemeenschap in Nederland met een omvangrijke eigen etnische infrastructuur. Een typerend gegeven voor de relatie illegaliteit en criminaliteit is overigens ook de stijging van lichte delicten (met name vermogensdelicten) als reden van aanhouding van illegale vreemdelingen. Wanneer we de politiestatistieken over de periode 1997-2000 analyseren, dan blijkt dat de categorie lichte delicten (vooral vermogensdelicten) in omvang toeneemt, en wel van 18,5 procent in 1997 naar 28,2 procent in 2000. Deze toename van overlevingscriminaliteit kan worden beschouwd als een ongewenst en onbedoeld effect van het huidige restrictieve vreemdelingenbeleid (Engbersen & Van der Leun 2001). Deze toename maakt tevens duidelijk dat de zelfregulerende werking van de arbeidsmarkt en etnische gemeenschappen zeker niet volledig is.

De bovenstaande empirische resultaten impliceren dat de illegale vreemdeling moeilijk is te plaatsen in de klassenstructuur van westerse landen. Esping-Andersen heeft in *Changing Classes* (1993) een poging gewaagd om de nieuwe klassenstructuur van de postindustriële samenleving te duiden. Esping-Andersen wijst erop dat in de moderne diensteneconomie de dominerende klasse gevormd wordt door professionals en wetenschappers (de groep waarvoor Europa zijn poorten wil openen). De onderkant van de nieuwe klassenstructuur daarentegen zou bestaan uit een 'dienstenproletariaat' van arbeiders die ongeschoold, ongeregeld en veelal slechtbetaald werk verrichten in diverse segmenten van de dienstensector (horeca, handel, persoonlijke dienstverlening). In de maatschappelijke hiërarchie bevindt zich onder dat dienstenproletariaat nog een omvangrijke *outsider class*, een klasse van werkloze buitenstaanders. Deze categorie burgers is door anderen eerder benoemd als de 'underclass' (Wilson 1987; Dahrendorf 1988). Het is mogelijk om werkende en werkloze illegale respondenten bij het werkende dienstenproletariaat of de werkloze onderklasse in te delen. Dan gaan we echter wel voorbij aan hun illegale status. En juist hun illegale status leidt ertoe dat zij een andere plaats innemen in de hedendaagse klassenstructuur dan groepen werknemers en werklozen met vergelijkbare persoonskenmerken die *wel* over een geldige verblijfstitel beschikken en daarmee toegang hebben tot publieke voorzieningen. We zouden daarom kunnen spreken van het ontstaan van een klasse van ongedocumenteerde buitenstaanders (*undocumented outsiderclass*) (vergelijk Engbersen 1999). Het betreft een heterogene categorie van migranten die een inferieure status heeft doordat zij als illegaal zijn geclassificeerd en daarom buitengesloten zijn van de formele arbeidsmarkt en de verzorgingsstaat. De aanwezigheid van illegalen heeft daarmee deels geleid tot de terugkeer van oude verschijningsvormen van materiële armoede, uitbuiting, overlevingscriminaliteit en directe afhankelijkheid van werkgevers, koppelbazen en familie.

Van een universele naar een selectieve bias

In voorgaande paragrafen is betoogd dat het versterken van de buitengrenzen van de Europese Unie gepaard is gegaan met het versterken van de grensbewaking van de verzorgingsstaat om te voorkomen dat ongewenste migranten toegang krijgen tot publieke voorzieningen. De nieuwe restricties maken duidelijk dat illegale migranten per definitie het product zijn van wetgeving die migratieprocessen beoogt te reguleren (Castles & Miller 1994: 90). Ook is erop gewezen dat de huidige pogingen om (tijdelijke) arbeidsmigratie op een

formele wijze te reguleren een beperkt effect zullen hebben op de aanwezigheid van illegale arbeidsmigranten binnen West-Europese landen. Illegale migranten zijn economisch interessant vanwege hun illegale status waardoor zij onder gangbare wettelijke minimumloonniveaus kunnen worden uitbetaald en gemakkelijk kunnen worden ontslagen.

Mijn analyse onderscheidt zich daarom van die van Soysal over immigratie en burgerschap. In haar boek *Limits of Citizenship* (1994) heeft zij gewezen op het ontstaan van vormen van post-nationaal burgerschap. Dit concept is gebaseerd op de veronderstelling dat universele sociale rechten, zoals neergelegd in diverse conventies en verdragen van supranationale organisaties als de Verenigde Naties, meer en meer worden geïncorporeerd in de (grond-)wetten van nationale staten. Daardoor zouden illegale migranten een grotere kans verwerven op legalisatie en daarmee op toegang tot de verzorgingsstaat. Naar mijn overtuiging overschat Soysal de mate waarin dit proces daadwerkelijk plaatsvindt. De huidige trend in Europa is niet in de richting van insluiting, maar juist van uitsluiting van ongewenste migranten. Er vindt zeker geen uitbreiding plaats van burgerschapsrechten naar groepen (illegale) migranten die van buiten de Europese Unie komen.

Mijn analyse onderscheidt zich ook van die van Guiraudon (2002). Zij heeft gewezen op de snelle incorporatie van omvangrijke groepen gastarbeiders en hun nakomelingen in het onderwijs en in systemen van sociale zekerheid in West-Europese landen, met name in de periode 1973-1990. Zij hebben deze rechten verworven in een periode dat het maatschappelijk klimaat tegenover migranten relatief vijandig was. Guiraudon beargumenteert dat de snelle verwerving van toegang tot verzorgingsstaatarrangementen, in tegenstelling tot de beperkte verwerving van politieke rechten, te maken heeft met de werking van het *gelijkheidsbeginsel* en het functioneren van nationale instituties op de terreinen van verzorgingsstaat- en migratiebeleid. De uiteindelijke onderkenning dat niet-EU burgers met een geldige verblijfsvergunning blijven en niet teruggaan naar hun land van herkomst, zou door de *universele bias* van dergelijke instituties geleid hebben tot een politiek van algemene incorporatie in plaats van differentiële behandeling via specifieke programma's en instellingen (Guiraudon 2002: 141).⁴

4 Differentiële behandeling zou wellicht ook kostbaarder zijn geweest en tevens een erkenning zijn dat Europese landen immigratielanden zijn geworden. Een andere factor is dat dit incorporatieproces zich goeddeels onttrok aan het publieke debat. Het vond plaats in technocratische en legalistische settings waarbinnen het

Naar mijn overtuiging is momenteel een nieuwe situatie ontstaan, waarin de toekenning van sociale rechten aan migranten van buiten de Europese Unie veel problematischer is geworden dan in periode 1970-1990 en waarin de universele bias van verzorgingsstaatinstituties meer en meer heeft plaats gemaakt voor een *selectieve bias*. De Koppelingswet in Nederland is daar een sprekend voorbeeld van, evenals de differentiële arbeidsmigratiepolitiek die binnen geavanceerde verzorgingsstaten wordt gevoerd. Niet alleen de buitenmuur van Europa wordt opgehoogd, maar ook de muren rond de verzorgingsstaat. De selectieve bias voor buitenstaanders vindt overigens zijn spiegelbeeld in de meer selectieve bejegening van de eigen gevestigde burgers en ingezetenen in de sferen van sociale zekerheid en andere verzorgingsstaatarrangementen. Deze selectieve behandeling blijft echter wel plaatsvinden binnen een infrastructuur van universele voorzieningen.

Conclusie

De huidige aanpassingen in verzorgingsstaat- en migratiebeleid vanwege processen van internationale migratie zullen tot grotere binnenlandse ongelijkheden leiden door de differentiële behandeling van gewenste en ongewenste migranten. Wellicht zullen de negatieve effecten van dit selectieve en uitsluitende beleid (toename van mensensmokkel, verwevenheid van illegaliteit en criminaliteit en een groeiende informele economie), nationale staten dwingen om tot een ander beleid te komen. Voor de korte termijn is echter duidelijk dat het huidige debat over het verwijderen van economische barrières (bijvoorbeeld ten gunste van arbeids- en landintensieve export van ontwikkelingslanden naar rijke landen) geen tegenhanger heeft in hervormingen om de muren van de verzorgingsstaat voor nieuwe migrantengroepen te slechten, dan wel na te denken over de export van verzorgingsarrangementen naar arme landen (De Swaan 1989). De paradox van globalisering blijft voortbestaan: enerzijds worden oude grenzen afgebroken ten behoeve van een vrije circulatie van economische kapitaal, consumptiegoederen en informatie, anderzijds worden

principe van gelijke rechten centraal stond. De uitbreiding van politieke rechten daarentegen vindt plaats in de politieke openbaarheid. Tevens is voor constitutionele veranderingen zoals de uitbreiding van stemrechten een ruime politieke meerderheid vereist. Deze politieke logica leidt ertoe dat de uitbreiding van politieke rechten amper is gerealiseerd in tegenstelling tot de uitbreiding van sociale rechten.

nieuwe grenzen opgetrokken als het gaat om arbeidsmobiliteit en de toekenning van burgerschapsrechten.

Literatuur

- Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (2004) *Regulering en facilitering van arbeidsmigratie*, Den Haag: ACVZ.
- Andreas, P. (2000) 'Introduction: the wall after the wall', in P. Andreas & T. Snyder (eds.) *The Wall around the West: State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*, New York and Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, Boulder.
- Andreas, P. & T. Snyder (eds.) (2000) *The Wall around the West: State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*, New York and Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, Boulder.
- Atkinson, A.B. (1997) *Poverty in Europe*, Oxford: Blackwell.
- Bade, K.J. (2003) *Legal and Illegal Immigration into Europe. Experiences and Challenges*, Wassenaar: Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences.
- Bauman, Z. (1998) *Globalisation. The Human Consequences*, Oxford: Polity Press.
- Bernini, P. & G. Engbersen (1999) 'Koppeling en uitsluiting: over ongewenste en onbedoelde effecten van de Koppelingswet', *Nederlands Juristenblad*, 74 (2): 65-71.
- Bourdieu, P. (1983) 'The forms of social capital', in J.G. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood Press.
- Burgers, J. & G. Engbersen (eds.) (1999) *De ongekende stad. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*, Amsterdam: Boom.
- Castles, S. & M. Miller (1994) *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, Hampshire: The Macmillan Press.
- CBS (2003), *Webmagazine*, 2 januari 2003.
- Commissie van de Europese Gemeenschappen (2000) *Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement over een Communautair Immigratiebeleid*, COM.
- Cornelius, W., P. Martin & J. Hollifield (eds.) (1994) *Controlling Immigration. A Global Perspective*, Stanford: Stanford University Press.
- Dahrendorf, R. (1988), *The Modern Social Conflict*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Engbersen, G. (1999) 'The undocumented outsider class', in T. Boje, B. van Steenberghe & S. Walby (eds.), *European Societies. Fusion or Fission?* London: Routledge.

- Engbersen, G. (2001) 'The unanticipated consequences of panopticon Europe: residence strategies of illegal immigrants', in V. Guiraudon & C. Joppke (eds.) *Controlling a New Migration World*, London: Routledge.
- Engbersen, G., J. van der Leun, R. Staring & J. Kehla (1999) *De ongekende stad II. Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*, Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. & J. Van der Leun (2001) 'The social construction of illegality and criminality', *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9 (1): 51-70.
- Engbersen, G. (2002) 'Illegal immigrants in the Netherlands', in G. Engbersen, E. Snel, J. de Boom & E. Heyl, (eds.) *Migration, Immigrants and Policy in the Netherlands: Report for the Continuous Reporting System on Migration (SOPEMI) of the Organisation of Economic Co-operation and Development (OECD)*, Rotterdam: Risbo.
- Entzinger, H. & G. Engbersen (2004, te verschijnen) 'Immigratie en solidariteit', in W.A. Arts, c.s., *Verzorgingsstaat vaar wel*, Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1993) *Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies*, London: Sage.
- Esping-Andersen, G., D. Gallie, A. Hemerijck & J. Myles (2001) *A New Welfare Architecture for Europe?* Report submitted to the Belgian Presidency of the European Union.
- Ferrera, M. & A. Hemerijck (2003) 'Recalibrating Europe's welfare regimes', in J. Zeitlin & D. Trubek (eds.) *Governing Work and Welfare in a New Economy. European and American Experiments*, Oxford: Oxford University Press.
- Freeman, G. (1995) 'Modes of immigration politics in liberal democratic states', *International Migration Review*, 29 (112): 881-902.
- Gough, I. (1996) 'Social welfare and competitiveness', *New Political Economy*, 1 (2): 209-232.
- Guiraudon, V. (2001) 'De-nationalisation of control: analysing state responses to constraints on migration control', in V. Guiraudon & C. Joppke (eds.) *Controlling a New Migration World*, London: Routledge.
- Guiraudon, V. (2002) 'Including foreigners in national welfare states: institutional venues and rules of the game', in B. Rothstein & S. Steinmo (eds.) *Restructuring the Welfare State. Political Institutions and Policy Change*, New York: Macmillan.
- Guiraudon, V. & C. Joppke (eds.) (2001) *Controlling a New Migration World*, London: Routledge.
- Hammar, T. (1985), *European Immigration Policy. A Comparative Study*, Cambridge: Cambridge University Press.
- International Organisation for Migration (2003) *World Migration 2002: Managing Migration. Challenges and Responses for People on the Move*, Geneva: IOM.
- Kuhnle, S. (ed.) (2000) *Survival of the European Welfare State*, Londen: Routledge.

- Lange, T. de, S. Verbeek, R. Cholewinski & J. Doornik (2003) *Arbeidsimmigratie naar Nederland: regulering en demografische en economische aspecten in internationaal vergelijk*, literatuurstudie in opdracht van de ACVZ door het IMES (UvA) en het CMR (KUN).
- Leun, J. van der (2002) *Looking for Loopholes*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Massey, D.S. (2002) *Fortress Construction as National Policy: Lessons from the United States*, Population Studies Center, University of Pennsylvania.
- Miller, M. (1995) 'Illegal migration', in R. Cohen (ed.) *The Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD (2003) *Trends in International Migration: SOPEMI 2002*, Paris: OECD.
- Pierson, C. & F.G. Castles (2000) *The Welfare State Reader*, Cambridge: Polity Press.
- Pierson, P. (1994) *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Portes, A. (1998) 'Social capital: its origins and applications in modern sociology', *Annual Review of Sociology*, 24: 1-24.
- Roodenburg, H., R. Euwals & H. ter Rele (2003), *Immigration and the Dutch Economy*, The Hague: CP Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis.
- Sassen, S. (1991), *The Global City, New York, London, Tokyo*, Princeton (New York): Princeton University Press.
- Sassen, S. (1998) *Globalisation and its Discontents*, New York: The New Press.
- Sassen, S. (1999) *Guests and Aliens*, New York: The New Press.
- Soysal, Y. (1994) *Limits of Citizenship: Migrants and Post-national Membership in Europe*, Chicago: University of Chicago Press.
- Swaan, A. de, (1989) *De verzorging in het teken van het kapitaal*, Stichting J.M. den Uyl-lezing.
- Teulings, C. (1995) 'Solidariteit en uitsluiting: de keerzijden van een en dezelfde medaille', in G. Engbersen & R. Gabriëls (red.) *Sferen van integratie*, Amsterdam: Boom.
- Tilly, C. (1990) 'Transplanted networks', in V. Yans-McLaughlin (ed.) *Immigration Reconsidered. History, Sociology and Politics*, Oxford: Oxford University Press.
- Wilson, W.J. (1987) *The Truly Disadvantaged, The Inner City, The Underclass and Public Policy*, Chicago: University of Chicago Press.
- Zuwanderung gestalten, Integration fördern* (2001) Berlin: Bericht der Unabhängigen Kommission Zuwanderung.